

ŞƏBNƏM HƏSƏNLİ-QƏRİBOVA*

XIII-XVI ƏSRLƏR TÜRKDİLLİ ELMİ ƏSƏRLƏRDƏ
HAL KATEQORİYASI

XÜLASƏ

Türk dillərində elmi üsluba aid yazılmış ilk əsərlər bu dillərin qrammatik quruluşunun da həmin mərhələ üzrə sabitliyini əks etdirən mənbələrdir. Qrammatik kateqoriyanın qrammatik sistemdəki yeri dəyişməz olsa da ifadə vasitələrinin əsrlər və regional dil mühitləri üzrə fərqlənməsi özünü göstərir. XIII-XVI əsrlərə aid elmi əsərlərdə bu kateqoriya işlənmə xüsusiyyətlərinə görə diqqəti cəlb edir. İsmə mənsub bu kateqoriya digər nitq hissələrinin də substantivləşməsi zamanı istifadə edildiyindən yüksək işlənmə tezliyinə malikdir. Məqalədə XIII-XVI əsrlərə aid lüğət və elmi əsərlərdə hal kateqoriyasının morfonoloji və qrammatik xüsusiyyətləri öz əksini tapmışdır.

Açar sözlər: *qrammatik kateqoriyalar, hal kateqoriyası, Məmlük qıpçaqcası, çağatayca, Osmanlıca.*

Türk dillərinin inkişafının orta əsrlər mərhələsi öz mürəkkəbliyi və əsərlərin çoxşaxəliliyi ilə seçilir. Bu yazılı qaynaqlar arasında çoxsaylı elmi əsərlər var ki, onlar təkcə türk dillərinin leksik qatının ifadəçisi kimi deyil, eyni zamanda qrammatik quruluşun sabitliyini əks etdirən mənbə kimi mühüm əhəmiyyət daşıyır. Qrammatik quruluşun əsas göstəricisi olan qrammatik kateqoriyaların türk dillərindəki əsas əlaməti onların sabitliyidir. Qrammatik kateqoriyanın qrammatik sistemdəki yeri dəyişməz olsa da, ifadə vasitələrinin əsrlər və regional dil mühitləri üzrə fərqlənməsi özünü göstərir. Hal kateqoriyası türk dillərində geniş ifadə vasitələri və müxtəlif mənə çalarlarının zənginliyinə görə seçilir. XIII-XVI əsrlərə aid elmi əsərlərdə bu kateqoriya işlənmə xüsusiyyətlərinə görə diqqəti cəlb edir. İsmə mənsub bu kateqoriyadan digər nitq hissələrinin də substantivləşməsi zamanı istifadə edildiyindən yüksək işlənmə tezliyinə malikdir. Cümlə daxilində obyekt-subyekt-predikat əlaqələrinin qurulmasında əsas vasitə olan hal kateqoriyasının türk dillərində təşəkkül tarixi olduqca qədimdir. Bunu onun ifadə vasitələrinin ilkin türk yazılı abidələrində sabit işlənmə mexanizmi də sübut edir. “İndiki hal şəkilçiləri əksəriyyət etibarilə müəyyən fonetik dəyişmələrlə hələ bir neçə min il əvvəl şumer dilində də işlənmişdir” [Kazımov: 2017, s.76].

Qədim türkcənin qrammatik quruluşunu tədqiq edən A. fon Qaben türk dillərində məntiqi və qrammatik quruluşa görə hal şəkilçisi ilə söz sonuna artırılan və sözlərarası əlaqə quran köməkçi vasitələrin arasında kəskin fərq olmadığını, bunu əsaslandırmaq üçün hal şəkilçilərinin orta əsrlərə aid əlyazmalarda ismə bitişik yazılmadığını qeyd edir: “*Hər nə qədar əski türkcədə bir çox hallarda uyğun gəlməsə də, aqqlutativ dillərə əsaslanaraq hal ifadəsi işlənmişdir*” [Gabain: 2000, s.63].

Türk dillərində hal kateqoriyasının çərçivəsi, bura aid edilən halların sayı hər zaman müzakirə obyektinə olmuşdur. Məsələn, A.fon Qaben qədim türkcədə 9 hal (*nominativ, genitiv, dativ, lokativ-ablativ, ablativ, akkuzativ, substantiv, instrumental, aquativ, direktiv*) [Gabain: 2000, s.87-89], Ə.Rəcəbli 8 hal (adlıq, yiyəlik, yönlük, istiqamət, təsirlik, yerlik, alət-birgəlik, çıxışlıq) [Rəcəbli: 2002, s. 91] olduğunu yazmışdır. M.Kazımbəy Azərbaycan dilində

* AMEA Nəsimi ad. Dilçilik İnstitutu, filologiya elmləri doktoru, dosent, *shabnam.hasanli@yahoo.com*

7, B.Çobanzadə 6 halın adını çəkir. Halların sayı və onların ifadə vasitələrinin müxtəlifliyi əslində hal anlayışına olan yanaşma ilə bağlıdır. Bu ifadə vasitələrinin və onların yaratdığı sözlərarası qrammatik mənə çalarlarının çoxluğu ilə bağlıdır. Məsələn, Orxon-Yenisey abidələrində yön, istiqamət bildiren *-ka/kə* (*kapıgka, kağanka*), *-a/ə* (*ilina, biriya*), *-ra/rə* (*içrə*), *ğaru/gərü* (*yırğaru, ilgərü*) kimi hal şəkilçiləri işlənmişdir. Ə.Şükürlü bu şəkilçilərin ifadə etdiyi halları yönlük hal, yönəlmə halı, yönəlmə - istiqamət halı kimi qeyd etmişdir [Şükürlü: 1993, s.84-86]. A.Qaben isə bu şəkilçiləri “dativ kazus” və “direktiv kazus” kimi vermişdir [Gabain: 2000, s.87-89]. Ə.Rəcəbli də A. fon Qaben kimi yönlük və istiqamət hallarını müəyyənləşdirmiş, *-ğaru /-gərü, -ñaru/-ñərü, -ru/-rü, -ra/-rə* şəkilçilərini istiqamət, *-a/-ə, -ğa/-gə, -ka/-kə, -ya/-yə, -ña/-ñə* şəkilçilərini yönlük hal şəkilçisi kimi qruplaşdırmışdır [Rəcəbli: 2002, s.134]. Eyni yanaşma Y.Məmmədovun tədqiqatlarında da müşahidə edilir [Məmmədov: 1979, s.46-48]. Göründüyü kimi, yön, istiqamət bildiren şəkilçilərin hansı hala aid edilməsi ilə bağlı müxtəlif fikirlər vardır. Eyni vəziyyət alət-birgəlik halı ilə əlaqədar da müşahidə edilir. Onu da qeyd edək ki, türk dillərində sözlərarası qrammatik əlaqə yaradan hal şəkilçiləri qoşma və bağlayıcılarla paralel şəkildə yaranmış, tarixi prosesdə sabitləşmə yolu keçmişdir. “*Müşahidələr göstərir ki, dilin qrammatik quruluşu sabitləşdikcə hal sistemi də təkmilləşmiş, hal göstəricilərinin ayrı-ayrı hallara təhkim olunma prosesi möhkəmlənmişdir*” [Bəşirov: 2018, s.75]. Fikrimizcə, bir hala aid şəkilçilərin çoxluğu həm də bu abidələrin yayıldığı regionun genişliyi və göytürkcədə baş vermiş daxili diferensiaslaşma ilə bağlıdır. Bu diferensiaslaşmanın nəticələrini sonrakı mərhələlərdə müxtəlif regionlardakı türk yazılı abidələrində də izləmək mümkündür.

XIII-XVI əsrlər türkdilli elmi əsərlərin dilinə nəzər saldıqda, hal kateqoriyasının bu mərhələdə də regional fərqlər daşıyan ifadə vasitələrinin olduğunu görə bilərik. Məsələn, XV əsr “Təvarixi-ali Osman” əsərindəki “*Və əgər bu vilayətə bən anlardan öndin gəldüm dirsə*” [Paşazadə: 2007, s.289] cümləsində yönlük hal *-a²* şəkilçisi ilə verilmişsə, 1499-cu ildə cağatay mühitində yazılmış “Mühakimətül-lügateyn” əsərində şəkilçi *-ğa²* formasında işlənmişdir: “*Andaq ki şerifidin ölgen bedenğa ruhi-pak yiter*” [Nevayi: 1996, s.166]. Yaxud eyni əsərdə çıxışlıq hal şəkilçisi *-din* olaraq verilmişdir: “*Amma ol saf ha raqamın özleridin özge kişi bilmes*” [Nevayi: 1996, s.168]. Ancaq XIV əsr qıpçaq əsəri “Əd-dürrətül-müdiyyə”də bu şəkilçi *-dan* formasındadır: “*Men Xaleb şardan mən. (Mən Hələb şəhərindənəm.); Sən Tanrıdan qorqumas sən (Sən Tanrıdan qorxmazsan).*”

Dövrün qrammatika kitablarından olan XV əsrə aid “Müyəssirətül-ülum” əsərində hal şəkilçiləri müxtəlif bölmələrdə izah edilmişdir. Məsələn, “Faslun fil-huruf” bölməsində müəllif *-da/-də, -dan/-dən* hal şəkilçiləri ilə yanaşı, *üçün, üzrə, gibi, lakin, vəli* bağlayıcılarını da, *-leyin* zərf düzəldən şəkilçini, inkarlıq bildiren *-ma* şəkilçisini də, *-ya*, *ey* xitablarını da təhlil etmişdir. Burada yalnız *-da/-də* və *-dan/-dən* şəkilçilərindən bəhs edilməsinin səbəbi hər ikisinin ərəbcə - في-fi və من -min ədatlarının qarşılığı kimi işlənməsidir [Bergamalı: 2009, s.53].

Təhlillərdən aydın olur ki, dövrün türk dillərində, elmi üslubda yazılan əsərlərində ismin hallarının müxtəlif əlamətləri diqqəti cəlb edir.

Türk dillərində adlıq hal ismin nominativ halı olub, heç bir fərqləndirici morfoloji əlamətə (şəkilçiyə) malik deyildir. Funksional imkanları digər hallara görə daha geniş olan adlıq halın tarixən semantik işləkliyi daha geniş olmuşdur. Məsələn, Y.Məmmədov qeyri-müəyyən yiyəlik və qeyri-müəyyən təsirlik hallarında işlənen sözlərin Orxon abidələrində cümlə daxili istifadə qaydasına əsaslanaraq yazır: “*Orxon-Yenisey abidələrində ismin başqa hal-*

ları kimi, *adlıq halla təsirlik hal bir-birindən tam ayrılmamışdır. Bu faktın özü də göstərir ki, abidələrdə qeyri-müəyyən təsirlik haldan yox, məhz adlıq halın təsirlik halın vəzifəsində işləndiyindən danışmaq lazımdır*” [Məmmədov: 1979, s.38]. Əslində isə XIII-XVI əsr abidələrində də kifayət qədər nümunə mövcuddur ki, sözün ilkin formal vəziyyəti onun adlıq halda olduğunu göstərsə də, cümlədə daşdığı funksiya və sözlərarası yaratdığı semantik əlaqə onların qeyri-müəyyən yiyəlik və ya təsirlik hala aid olduğunu deməyə imkan verir. Məsələn, “Mühakimətül- lüğateyn”də verilən “*Söz dürrünün təvafüti mundın dağı bi-ğayret-raq və mərtəbəsi mundın həm bi-nihayətraq durur*” [Nevayi: 1996, s.166] cümləsində **söz dürrünün təvafüti** birləşməsindəki ilk söz heç bir formal şəkilçi daşımada da, adlıq hal deyil, yiyəlik halın semantik yükünü daşıyır. Yaxud da XIV əsrə aid qıpçaq nümunəsi “*Əd-dürrətül-müdiyyə*”də verilən “*erdem eyesi*” söz birləşməsində də eyni hal müşahidə olunur. Əslində, adlıq halın bu iki qeyri-müəyyənlik ifadə edən halla qarşılaşdırılması təbii haldır. Çünki adlıq hal nominativ hal olmaqla ismin bir növ başlanğıc formasıdır və dilin daha dərin qatlarında digər hallara məxsus semantik sahələr bu hal çərçivəsində formalaşmış, daha sonra formal əlamətlər qazanaraq, istər şəkil, istər semantik baxımdan bu haldan ayrılmışdır. Qeyri-müəyyənlik ifadə edən hallarda isə bu prosesin izləri özünü göstərməyə davam edir. Əlbəttə, bu həm də dildəki qənaət prinsipinin təsiri ilə də baş verir.

İsmin yiyəlik halı əşyada ifadə olunan mənsubluğun, sahibliyin qismən ifadəsini təmin edir. Bu hal əsasən mənsubiyyət kateqoriyasının daşdığı əlamətləri – mənsubluq, sahiblik, aidlik anlayışlarının isimdə əks olunmasını təmin edir. “*Bu münasibət özünü sahib şəxslə mənsub əşya arasında və ya müxtəlif əşyalar, şəxslər arasında göstərir və ona görə də yiyəlik halda olan sözlər, adətən, söz birləşməsi tərkibində işlənilir*” [Kazımov: 2017, s.79]. Təsədüfi deyil ki, XV əsrə aid “Müəssirətül-ülüm” əsərində də yiyəlik hal ayrılıqda deyil, ismin mənsubluğunun ifadəsini təmin edən formal əlamətlərdən biri kimi göstərilir. Müəllif “*Amrun oğlu, Zeydün ğulamu, Bekrün qulu*” kimi birləşmələrlə izah edib yazır ki, “*vaqt olur muzafun ileyhe alamet için bir cezimli kafi-əcəm gətürürlər*” [Bergamalı: 2009, s.48]. Burada Berqamalı Qədri yiyəlik əlamətinin şəkilçisiz ifadəsinin də mümkünlüyünü qeyd etmişdir. Onun verdiyi “*Zeyd oğlu, alma ağacı*” kimi nümunələrdə qeyri-müəyyən yiyəlik hal özünü göstərir. Qeyri-müəyyən yiyəlik halla bağlı nümunələrə qıpçaq abidələrində də rast gəlinir. Məsələn, “*Kişiler sevizin yeşitme*” (*İnsanların sözünün eşitmə*) [Toparlı: 2003, s.62].

Ümumilikdə bu halın dövrün elmi əsərlərində müşahidə edilən şəkilçiləri **-(n)it̄ /it̄, -nı**-dır. Oğuz, qıpçaq mühiti abidələrində əsas şəkilçi kimi **-it̄**, cağatay türkcəsində isə **-nıt̄** və **-nı** variantı işlənir. Cağatay türkcəsində **-nıt̄** şəkilçisində **-n** bitişdirici samit deyil, şəkilçinin ilk samiti kimi işlənir. Belə ki **bayquş, öy, mülk, vaqt, namaz, kim, gül** kimi samitlə bitən sözlərdə yiyəlik hal **bayquşnıt̄, öynıt̄, mülknıt̄, vaqtnıt̄, namaznıt̄, kimnıt̄, gülnıt̄** kimi ifadə edilmişdir. Məsələn, “*Amma olça tafsilidür, oldur kim rubi-meskunnıt̄ yitti iqlimidin her iqlimde niçe kişver bar..*” [Nevayi: 1996, s.167]; “*Yana Türknit̄ mülayemeti tabınıt̄ Sardıın artuğluğığa mundın vazıxraq və şahidi mundın layıxraq bola alur*” [Nevayi: 1996, s.169].

Qeyd etmək lazımdır ki, şəxs əvəzliliklərinin hallanmasında I şəxsə oğuz və qıpçaq dil mühitində **-n** sonluğu **-m** ilə əvəz olunsa da, cağataycada bu hal baş vermir. Məsələn, **menit̄ birle, biznit̄, menit̄ könlüm** və s. Cağataycadakı bu vəziyyət Xaqaniyyə türkcəsində də müşahidə olunur. Lakin hər iki ədəbi dil arasında keçid mövqe daşıyan Xarəzm türkcəsində bu məsələdə qarışıqlıq mövcuddur. Belə ki əsərlərdə həm **-m**, həm də **-n** sonluqlu nümunə-

lərə təsadüf olunur: *menim-meniñ, bizim-biziñ-bizniñ*. Görünür, bu cəhət Xarəzm türkcəsin-dəki oğuz-qıpçaq təsirinin nəticəsidir. XIV əsrə aid qıpçaq əsərlərində isə “kel benim qatumda” [Toparlı: 2003, s.48] şəklində işlənmişdir. “Əd-dürrətül-müdiyyə” əsərində təsirlik halın funksionallığının **-dan** şəkilçisi ilə ifadə edildiyi nümunəyə də rast gəlinir: “*Sən menden neşin yeşitmes sen. - Sən məni niyə eşitmirsən*” [Toparlı: 2003, s.56]. Yön, istiqamət bildirən yönlük halın türk dillərində tarixi inkişafı olduqca qarışıqdır. Belə ki, türk yazılı abidələri olan Orxon-Yenisey abidələrində isimlərdə yönəlmə, istiqamət və s. bildirən bir neçə şəkilçi işlənir. Lakin bütün mütəxəssislərin yönlük halın əsas əlaməti kimi təqdim etdikləri şəkilçi *-a/-ə* və *-ka/-ke* şəkilçiləridir. Y.Məmmədov bu şəkilçinin Orxon abidələrində işlənmə qaydasını bu şəkildə göstərmişdir: “*Belə ki mənsubiyyət şəkilçisiz isimlər yönlük halda işlənərkən müasir qıpçaq qrupu türk dillərində olduğu kimi, -ka, -ke (-ğa, -ge) şəkilçilərini qəbul edirsə, mənsubiyyət şəkilçili isimlərdən və əvəzləklərdən sonra müasir oğuz qrupu türk dillərinə uyğun olaraq yönlük hal -a, -e, na,- ne şəkilçisi ilə ifadə olunur*” [Məmmədov: 1979, s.46]. Qeyd etmək lazımdır ki, bu qayda XIII-XVI əsrlər elmi üslub nümunələrində qismən dəyişikliklərlə ancaq bu qayda çərçivəsində işlənmişdir. Belə ki qıpçaq dil mühitinə aid “Əd-dürrətül-müdiyyə” əsərindən verilən “*Sen begğa ketmişse; Men begğa ketmedim; Kel maña bitik yaz; Sen yazmağa bilirsən; Kimseye aytma, Men saña sevledim; Basa saña kim sevledi; Siz qayda keter siz; Qaydasa ketmes biz; sen kişilərgə yıştir sen, bizğa yıştirmes sen*” nümunələrindən də görüldüyü kimi, şəkilçinin cingiltili samitlərdən və saitlərdən sonra **-ğa** variantından, əvəzləklərdə isə **-a** variantından istifadə edilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu əsərdə yönlük hal mənasında **-da** şəkilçili sözlər də işlənmişdir. Məsələn, “*Kel qatumda* (Gəl yanıma); *Kel benim qatumda* (Gəl mənim yanıma)” [Toparlı: 2003, s.48]; “*Siz teñizde ketersiz* (Siz dənizə gedirsiz); *Biz tenizde ketmes biz* (Biz dənizə getmirik)” [Toparlı: 2003, s.58]. Xarəzm türkcəsində isə saitlər və cingiltili samitlərdən sonra **-ğa** və **-ge**, kar samitlərdən sonra isə **-qa** və **-ke** şəkilçiləri işlənmişdir. Məsələn: *ot berdi yılqılarga* [Zemahşeri: 2014, 137.5]; *ortasinga yetti ay* [Zemahşeri: 2014, 138.1]; *tutlundi işge* [Zemahşeri: 2014, 139.1], *boynunğa yapuşup mündi teveğe* [Zemahşeri: 2014, 147.3] və s. Bəzən də əvəzləklərə və isim kökünə *-a/-ə* şəkilçisinin artırıldığı hallar da müşahidə edilir. Məsələn: *eve yörüdi teve* [Zemahşeri: 2014, 147.2] və s. Çağatay türkcəsində, Xarəzm türkcəsi kimi, şəkilçinin *-ğa/ge* variantı da işlənmişdir. Məsələn: *Buharağa, boynğa, mektebğa, közğa, felekke*; “*Türk Sartka fayik kilipdür*” [Nevayi: 1996, s.169]; “*Anın ebyatı adedi on sikkiz ming beytke yitti*” [Nevayi: 2015, s.11], “*terennüm nihayetlğa yiter*” [Nevayi: 1996, s.168] və s. Şəkilçinin *-a/-ə* variantı əsasən mənsubiyyət şəkilçilərindən sonra işlənmişdir: cismime, başıma, yüzüñe və s. Mənsubiyyət şəkilçiləri ilə işlənərkən III şəxsin təkindən sonra hər iki şəkilçi arasında *-n* bitişdirici samiti də əlavə edilmişdir: *boynına, işlerine, etlerine, tiline* və s. Oğuz dil mühitində isə hal şəkilçisi *-a/-ə* (ا) və *-ya/-yə* (يا) formasındadır və quruya قورويه, babaya بابايه, anneye انهيه və s. şəklində işlənmişdir. Məsələn: “*bir ismi bir isme nispet itdürüb zamm itmekdür*” [Bergamalı: 2009, s.48]; “*zira bir kişi bir kişiye kaçan gelürsin dise...*” [Bergamalı: 2009, s.50] “*Vakit kimi İsfendiyardan dönüp geldügi gibi bu tarafda Dirakola sürdi kapuya geldi*” [Paşazadə: 2007, s.378]; Lakin burada da mənsubiyyət şəkilçisindən sonra *-n* bitişdirici samitinin işlənməsi bir qayda olaraq izlənilir: Məsələn, “*Heman işitdükleyin Mustafa at arkasına geldi ceng ider gibi oldu*” [Paşazadə: 2007, s.372]; “*Girdüm evin içine dise ev içine zarf-i mekani mahdud olur*” [Bergamalı: 2009, s.49]; “*Her yıl askeri-mansuruña varayum, hizmet şerayitin yerine getüreyin*” [Paşazadə: 2007, s.377] və s.

Təsirlik halın ilkin türk abidələrində ifadə vasitəsi *-ı, -i, -u, -ü, -iğ, -uğ, -ig, -üğ* şəkilçiləri olmuşdur. Xaqaniyyə türkcəsində də bu şəkilçilər işlək olmuş, eyni zamanda, tədricən *ğ/g* sonluğunun düşməsi və *-n, -ni* şəkilçilərinin aktivləşdiyi müşahidə edilir. Xarəzm türkcəsinə aid “Müqəddimətül-ədəb” əsərində işlənən *kapsadılar anı* [Zemahşeri: 2014, 137.7]; *bedihe oqudı xutbeni* [Zemahşeri: 2014, 139.8]; *istedi otlagını, keydi köñlekni* [Zemahşeri: 2014, 147.3]; *miras aldılar kerimlikni* [Zemahşeri: 2014, 202.3] və s. artıq *-ni/-ni* şəkilçisinin *-iğ* şəkilçisinin yerinə işləndiyi izlənilir. Bu tendensiya çağatay türkcəsində də davam etmiş, *-ni, -n, -ı* şəkilçiləri təsirlik halın morfoloji əlaməti kimi işlənmişdir. Məsələn, “*Çün beytləri bu fen bile mizan qılıp mevzunun na-mevzundın ayırlar*” [Nevayi: 2015, s.13], “*Cahf failatünni xabn qılmaqdur ve fasılanı isqat qılmaq*” [Nevayi: 2015, s.17], Qeyd etmək lazımdır ki, *-ni* şəkilçisinin işləkliyi daha intensiv hal almış, üçüncü şəxsin təkinin mənsubiyyət şəkilçisindən sonra isə hal şəkilçisinin sonundakı *-ı* saiti düşmüş və *-n* hal şəkilçisi kimi işlənmişdir. Yəni, burada, iki şəkilçinin də eyni saitle işlənməsi nəticəsində dildə qənaət prinsipi əsasında sonda “*-ı*” saiti düşmüşdür. Məsələn: *böriniñ izin*, “*anınq revac u rövnaqın quyaş dik rayı- alemi- aray meşğulluğı bile felekdin aşurdılar*” [Nevayi: 2015, s.11], “*Ol vadide Arap öylerin tikip*” [Nevayi: 2015, s.13] və s.

Qıpçaq əsərlərində isə bu, hal şəkilçiləri ilə ifadə edilmişdir. Məsələn: “*Bar beg qolunu öp* [Toparlı: 2003, s.50], *Sen meni incitme* [Toparlı: 2003, s.50], *Kel men seni konalar men* [Toparlı: 2003, s.52], *Men seni yaxşı bilür men* [Toparlı: 2003, s.57], “*Sen kimni bilir sən*” [Toparlı: 2003, s.61] və s.

Oğuz dil mühitində isə şəkilçi *-i* *-ي, -yi* şəklində yazılmışdır. Göründüyü kimi, yazıda şəkilçi ahəng qanununa uyğunlaşmamış və bir variantda işlənmişdir. “*Çünkim hünkar bu habarı işidecek eydür: Bu vilayeti xod ona ben virdüm idi*” [Paşazadə: 2007, s.393]; Lakin burada da III şəxsin təkinin mənsubiyyət şəkilçisindən sonra *-n* bitişdirici samiti gəlir. Məsələn: “*Sözünü söyle, muradını tasrih it maadasın qo dimekdür*” [Bergamalı: 2009, s.54].

İsmın məkani hallarından biri olan yerlik halın dövrün abidələrində əsas ifadə vasitəsi *-da/-də* şəkilçisidir. Bu halın ifadə vasitəsi bütün regional türk dillərində eyni şəkildə işlənir. Məsələn: “*Ivaladı quş yığaçda*” [Zemahşeri: 2014, 92.7]; “*qanadın tepretmedin havada quş*” [Zemahşeri: 2014, 100.7]; “*Quranda yangluqın aytı berdi anga*” [Zemahşeri: 2014, 208.7]; “*Amma Tavil və mədid və basit bahrı çün arab şuarasının maxsusıdır, alar aruzlarında dayireğa kivürüpdürlər*” [Nevayi: 2015, s.29]; “*Yana İraq Terakimeside sürüdidür, məsayih kim anı Arazvarı dirlər və anıng beyti küprək Həzəci müsəmməni salimdə bağlanur*” [Nevayi: 2015, s.60]; “*sen gelğanda maña beyan bildir*” [Toparlı: 2003, s.56] və s.

İsmın çıxışlıq halı dövrün elmi əsərlərində müxtəlif variantlarda *-dan* və *-dın* şəkillərində işlənmişdir. Bu nümunələrdə də oğuz-qıpçaq və xarəzm-çağatay regional fərqliliyi açıq-aşkar görünür. Belə ki oğuz-qıpçaq arealındakı *-dan* şəkilçisi Orta Asiya arealında qapalı saite keçərək *-dın* şəklini alır. Məsələn, Xarəzm türkcəsinə aid “Müqəddimətül-ədəb”də, Ə.Nəvai əsərlərində və çağatay lüğətlərində *-dın* şəkilçili sözlər işləkdir və onlar istər qapalı, istərsə də açıq saitle sözlərlə işlənmişdir. Məsələn: “*Yağı elini açmaq tiledi Tangrıdın*” [Zemahşeri: 2014, 208.6]; “*qutğardı anı helaklikdin*” [Zemahşeri: 2014, 209.6]; “*Münserihi matvi mevkufdin bünyad qılılır*” [Nevayi: 2015, s.44]; “*Çün dayireğa kivürgen buhurdu fariğ boldı, yana bir niçe vez ki bazını Acem şuarası müteexxirleri aytıpdurlar*” [Nevayi: 2015, s.58] və s. XVI əsr nümunəsi “Müyəssirətül-ülüm” əsərində bu şəkilçinin işləndiyi hallara da təsadüf edilir: “*Ol kafdan öñdin bir nun bile getürürüz*” [Bergamalı:

2009, s.48]. Qeyd etmək lazımdır ki, şəkilçinin *-dın* variantı Qaraxani türkcəsi dövründən işlənməyə başlanmışdır. Bu cəhət əslində göytürk abidələrindən deyil, uyğur abidələrindən gələn xüsusiyyətdir. Ə.Rəcəbli bu şəkilçinin qədim abidələrdə işlənməsi haqqında yazır: “Qədim türk yazısı abidələrinin dilində çıxışlıq hal *-dan, -dən, -dın, -dın; -tan, -tən, -tın, -tin* şəkilçiləri ilə ifadə edilir... Şəkilçinin açıq saitli variantı göytürk Orxon-Yenisey yazılı abidələrinin dili, qapalı saitli variantı isə qədim uyğur yazılı abidələri dili üçün səciyyəvidir, lakin şəkilçinin qapalı sait variantı bəzən göytürk yazılı abidələrinin dilində işləndiyi kimi, açıq variantı da bəzən qədim uyğur yazılı abidələrinin dilində işlənir” [Rəcəbli: 2002, s.463]. Orxon-Yenisey abidələrində isə bu halın ifadə etdiyi məna bəzən yerlik hal şəkilçiləri ilə verilmişdir. Y.Məmmədov Orxon-Yenisey abidələrində bu hal haqqında yazır: “Çıxışlıq hal məzmunu üçün əsas etibarilə, yerlik hal şəkilçisi işlənmiş, lakin müasir türk dillərindən fərqli olaraq qrammatik məfhumun (yəni çıxışlıq hal anlayışının) olduğu hər yerdə qrammatik əlamət (çıxışlıq hal şəkilçisi) özünü göstərə bilməmiş, başqa morfoloji əlamətlərlə ifadə olunmuşdur” [Məmmədov: 1979, s.70]. XIII-XVI əsrlərə aid elmi üslubda yazılmış əsərlərin dilində isə şəkilçi müxtəlif mənaların ifadəçisi kimi işlənmişdir. Məsələn, “Mən Halep şardan mən” [Toparlı: 2003, s.47] və “Mən Tanrıdan qorqar mən” [Toparlı: 2003, s.47] – cümlələrində *-dan* şəkilçisinin ifadə etdiyi mənalar fərqlidir. Birinci cümlədə *-dan* şəkilçisi məkan bildirsə də, ikinci cümlədə qorxunun səbəbi və ya obyekt ifadə edilir. Berqamalı Qədri öz əsərində *-dan/-dən* şəkilçisinin 3 funksiyasını qeyd edir: “- dan harfdür ki, beyan manasını ifadə eder. Zeyd yigirmi kimse getürdi kuldən ve kardaşdan gibi. Iraklık ve geçmek manasını ifadə eyler ok atdum yaydan gibi ve baziyyet manasını ifadə eyler aldum akçadan, içdüm sudan gibi” [Bergamalı: 2009, s.53].

Bəzən dövrün lüğətlərində və ya tərcümə əsərlərində *-dan* şəkilçisinin tərcümə ilə bağlı bağlı fərqli məna ifadə etməsi də müşahidə olunur. Məsələn, “Neşün məndən yeşitməs sən?” cümləsi “niyə məni eşitmirsən” mənasını daşısa da, faktiki çıxışlıq hal şəkilçisi ilə işlənir. Nümunənin ərəb dilində tərcüməsi göstərir ki, لَيْسَ مَا تَسْمَعُ مِنِّي – *-dan* şəkilçisi ərəb dilindən *min* hissəciyinin təsiri ilə işlənmişdir.

Beləliklə, dövrün elmi əsərlərində hal kateqoriyasının ifadə vasitələrində oğuz-qıpçaq və xarəzm-çağatay mühiti dil fərqlilikləri özünü göstərir. Lakin bu fərqlilik vahid kökdən gələn struktur əlamətlərin fonetik baxımdan yeni xüsusiyyətlər qazanmasından ibarətdir. Bu isə müxtəlif regionlardakı türk dillərinin öz mühitində yeni istiqamətdə inkişafı ilə bağlıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Bergamalı, K. Müyessiretül-ulum/ K. Bergamalı, hazırlayan. E.Karabacak. – Ankara: TDK yayınları, 2009, 287 s. [MU]
2. Bəşirov, K.K. Türk dillərinin müqayisəsi: oğuz qrupu türk dillərində morfoloji kateqoriyalar/ K. K.Bəşirov. – Bakı: Elm və təhsil, – 2018. – 408 s. 21.
3. Gabain, A. Eski Türkçenin grameri/A.Gabain, yayımlayan: M.Akalın. – Ankara: TDK yayınları, – 2000. –313 s. 164
4. Kazımov, Q.Ş. Azərbaycan dilinin qrammatikası/ Q.Ş.Kazımov. – Bakı: Elm və təhsil, – 2017. – 944 s. 65
5. Məmmədov, Y. Orxon-Yenisey abidələrində adlar/ Y.Məmmədov. – Bakı: API-nin nəşriyyatı, – 1979. – 112 s. 83
6. Nevayi, A. Mizanül-əvzan / A.Nevayi, hazırlayan. K.Eraslan. – Ankara: TDK yayınları, –

2015. – 138 s. [ME]

7. Nevayi, A. Muhakemetul-luğateyn / A.Nevayi, haz. F.S.Barutçu Önder. – Ankara: TDK yayınları, 1996, 244 s. [ML]

8. Paşazade, A. Tevarihi-Ali- Osman/ A.Paşazade, hazırlayan. K.Yavuz, M.A. Yekta Saraç. – İstanbul: Gökkuşbe yayınları, 2007. 517 s. [TAO]

9. Rəcəbli, Ə.Ə. Göytürk dilinin morfoloqiyası/ Ə.Rəcəbli. – Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2002, 475

10. Şükürlü, Ə.C. Qədim türk yazılı abidələrinin dili/ Ə.Şükürlü, Bakı: Maarif. 1993. 336 s. 112

11. Toparlı, R. Ed-durretul-mudiyye, fil-lugatit-turkiye/ R.Toparlı. – Ankara: TDK yayınları, – 2003. – 126 s. [DMq]

12. Zemahşeri, M. Mukaddimetul-edeb Hvarizm türkçesi ile tercümeli Şuşter nüshası/ M. Zemahşeri, yayımlayan. N. Yuce. Ankara: TDK yayınları, 2014. [MƏ]

Shabnam HASANLY-GARIBOVA

THE CASE CATEGORY IN XIII-XVI CENTURIES` TURKIC LANGUAGES SCIENTIFIC WORKS

SUMMARY

The first works written in the scientific style in Turkic languages are sources that reflect the stability of the grammatical structure of these languages at that stage. Although the place of the grammatical category in the grammatical system is unchanged, the means of expression differ over the centuries and regional language environments. In the scientific works of the XIII-XVI centuries, this category attracts attention due to its processing characteristics. This category belonging to the noun has a high processing frequency, as it is used during the substantiveization of other parts of speech. In the article, the morphological and grammatical features of the case category are reflected in dictionaries and scientific works of the 13th-16th centuries.

Key words: *grammatical categories, case category, Mamluk Kipchak language, Chagataian language, Ottomanian-turkish language.*

Шабнам ГАСАНЛЫ- ГАРИБОВА

ПАДЕЖНАЯ КАТЕГОРИЯ В ТЮРКОЯЗЫЧНЫХ НАУЧНЫХ ТРУДАХ XIII-XVI ВЕКОВ

РЕЗЮМЕ

Первые произведения, написанные в научном стиле на тюркских языках, являются источниками, отражающими устойчивость грамматического строя этих языков на том этапе. Хотя место грамматической категории в грамматической системе неизменно, средства выражения различаются в веках и региональных языковых средах. В научных трудах XIII-XVI веков эта категория привлекает внимание своими технологическими особенностями. Эта категория, относящаяся к имени существительному, имеет высокую частотность обработки, так как используется при субстантивации других частей речи. В статье отражены морфонологические и грамматические особенности падежной категории в словарях и научных трудах XIII-XVI вв.

Ключевые слова: *грамматические категории, падежная категория, мамлюкско-кипчакский язык, чагатайский язык, османско-турецкий язык.*